

طرز شوق

درآمدی بر سبک‌شناسی شعر بیدل

به همراه رساله‌ی
حکمت بیدل

دکتر سیدانته حبیب



پرنیان خیال

تهران ۱۳۹۵

سرشناسه:	حبیب، اسدالله، ۱۳۲۰ -
عنوان و نام پدیدآور:	طرز شوق: درآمدی بر سبک‌شناسی شعر بیدل - به همراه رساله‌ی «حکمت بیدل»/ اسدالله حبیب.
مشخصات نشر:	تهران: پریشان خیال، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری:	۱۶۱ ص؛ ۵/۱۴ × ۵/۲۱ س.م.
فروست:	ادبیات سبک هندی؛ نقد و بررسی؛ ۲.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۹۶۳۶۶-۵-۵
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا
داشت:	واژه‌نامه.
موضوع:	بیدل دهلوی، عبدالقادر بن عبدالخالق، ۱۰۵۴-۱۱۳۳ ق. - نقد و تفسیر شعر فارسی - قرن ۱۲ ق. - تاریخ و نقد
موضوع:	Persian poetry - 18th century - History and criticism
موضوع:	سبک هندی
موضوع:	(Persian poetry- Indian style)
رده بندی نگره:	PIR۶۶۵۵/ج۲ ط۴ ۱۳۹۵
رده بندی دی‌یر:	۸۴۱
شماره کتابشناسی:	۴۵۰۷۲۷



پریشان خیال

تهران، فلکه دوم صادقیه، خاسته‌ایان، پلاک ۱۹
 تلفن: ۴۴۹۵۴۹۸۲ - ۰۲۳۰۶۱۱۷۲۱
www.persiankheyal.com
 Email: moalish@yahoo.com

طرز شوق (درآمدی بر سبک‌شناسی شعر بیدل)

دکتر اسدالله حبیب

چاپ اول

۱۰۰۰ نسخه

۱۳۹۵

چاپ: نسیم

حق چاپ محفوظ است

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۶۳۶۶-۵-۵

ISBN: 978-600-96366-5-5

شماره کتاب: ۱۳

سخن ناشر

سیک هندی یکی از پربارترین دوره‌های ادب فارسی است که شوربختانه در سایه‌ی بی‌مهری ادیبان، پژوهندگان و آموزگاران شعر و ادب فارسی ایران، چنانکه باید و در حد شایستگی‌های بی‌تردیدش مورد مطالعه و شناخت واقع نشده است. در تمام دوران تحصیلات دانش‌آموزی و دانشگاهی، حتی در رشته‌ی تخصصی زبان و ادبیات فارسی، کمترین سهم ممکن به شناسایی شاعران بزرگ و نوابغ هنری سبک موسوم به هندی داده شده است؛ شاعران ارجمندی چون صائب تبریزی، طالب مله، عرفی شیرازی، نظیری نیشابوری، کلیم کاشانی، بیدل دهلوی و... که هر یک در دوران خویش از مفاخر ادبیات فارسی در گستره‌ی پهنای از دورترین سرزمین‌های آسیای صغیر گرفته تا متصرفات دولت عثمانی و حتی دورتر، در بعضی کشورها، اروپایی آن روزگار بوده‌اند.

انتشارات پرنیان سال ضمن ارج نهادن به خدمات شایسته‌ی پیشگامان عرصه‌ی شناخت و امضای دوران پربرکت ادب فارسی در عصر پرشکوه صفوی و شعر و ادب سبک هندی، رسالت خود دانسته است که به شکلی تخصصی به انتشار آثار پژوهندگان این عرصه بپردازد. باشد که بتواند گامی کوچک در راه تحقق این هدف بزرگ بردارد.

در این راستا بختیار بوده‌ایم که در نخستین گام توانسته‌ایم نشر آثار ارجمند استاد دکتر اسدالله حبیب، بیدل شناس برجسته و معاصر را بر عهده بگیریم و بدین وسیله خود را وامدار مهربانی و بزرگواری این ادیب و شاعر فرهیخته می‌دانیم. دکتر حبیب، سال‌های بسیاری از عمر پربرکت خود را در شناخت میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی، شاعر فحل و بی‌مانند ادب فارسی در هندوستان و آثار ارجمند نظم و نثر او صرف کرده و به حق از صاحب‌نظران بی‌شائبه‌ی معاصر است.

کتاب «طرز شوق» به مباحثی در باب سبک‌شناسی شعر بیدل اختصاص دارد که دکتر حبیب در آن کوشیده است سرفصل‌های مباحث سبک‌شناسی را در شعر بیدل طرح و مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد. عنوان کلی کتاب و بخش نخست آن به پیشنهاد اینجانب و بر اساس بیتی از خود بیدل که می‌گوید:

جهان به صد رنگ شغل مایل، من و همین «طرز شوق» بیدل!
 تصوّرت سال و ماه در دل، ترنمت صبح و شام بر لب
 و پذیرش از سوی استاد حبیب، «طرز شوق» نامیده شد که به نظر می‌رسد
 عنوان مناسبی بر طرز شاعری بیدل باشد.

بخش دوم کتاب با عنوان «حکمت بیدل» در واقع رساله‌ی مختصری است
 در طرح و بازنویسی مباحثی از آثار نظم و نثر بیدل. استاد حبیب در این بخش،
 مباحث مفیدی که به نوعی ارکان اندیشه‌ی بیدل را تشکیل می‌دهند را به زبانی
 ساده‌تر بازنگری کرده‌اند.

✱

انتشار کتاب پنهان خیال مفتخر است که پیش از این، سه اثر دیگر از تراوشات
 ذهن و خامه‌ی استاد دکتر اسدالله حبیب با عناوین «در سواحل گنگا»، «انسان
 در نگارستان شعر» و «بیدل و چهار عنصر» را منتشر کرده است که کتاب
 نخست رمانی است بر پایه‌ی رمانی عبدالقادر بیدل دهلوی، شاعر بزرگ هندی
 فارسی‌گوی در قرن دوازدهم. کتاب در اثری است توصیفی-تحلیلی درباره‌ی
 جایگاه انسان در اجتماع، تاریخ و واقع در باورهای عارفانه‌ی بیدل. کتاب سوم
 بررسی سبک شناختی و تحلیلی کتاب چهار عنصر است که با بحث‌هایی چون
 «بیدل پژوهی در شرق و غرب» و زیست‌نامه‌ی بیدل نیز همراه است. این
 کتاب در اصل صورت فشرده و آسان شده‌ی پایان‌نامه‌ی دکتر پروفسور اسدالله
 حبیب است که مجموعه‌ای است از مباحث مربوط به اثرهای حوزه‌ی
 بیدل‌شناسی و نیز آشنایی با زندگی و آثار بیدل.

ذکر این نکته لازم است که در ویراستاری آثار استاد حبیب، کوشش‌های کمترین
 دگرگونی در انشای استاد حبیب صورت پذیرد که گاه به ویژگی‌های طبیعی زبان
 فارسی دری رایج در افغانستان نزدیک شده است. امید که این رویکرد، لطفِ سخن
 ایشان را برای خواننده‌ی ایرانی و فارسی‌زبانان دیگر دوچندان کند.

آذرماه ۱۳۹۵

دکتر محمدعلی شیوا

گوشه‌یی از تلاش‌های فرهنگی ادبی دکتر اسدالله حبیب

اسدالله حبیب، ادب‌پژوه، قصه‌نویس و شاعر افغانستانی مقیم آلمان، سال‌های دراز استاد دانشگاه کابل بود و چندسالی هم سمت ریاست اتحادیه‌ی نویسندگان را داشت. پس از آن به ریاست دانشگاه کابل و چندی بعد به عضویت آکادمی علوم درآمد و نیز به عضویت پارلمان انتخاب شد.

دکتر اسدالله حبیب از سال ۱۹۷۱م که اثر علمی دکترای خود را به بازشناسی و تحلیلی «چهارعنصر» بیدل اختصاص داد، دامن پژوهش در آثار و افکار بیدل را رها نکرد و تاکنون از خامه‌ی ایشان کتاب‌هایی در افغانستان و اروپا درباره‌ی بیدل، به نفع و به ضرر، انتشار یافته‌اند: بیدل شاعر زمانه‌ها (کابل ۱۹۸۵م)، بیدل و چهارعنصر (کابل ۱۹۸۹ و چاپ دوم انفورماپرینت ۲۰۱۱م)، واژه‌نامه‌ی شعر بیدل (هافس ۲۰۰۵م)، دری به خانه‌ی خورشید (درباره‌ی سبک هندی بیدل و بیدل شناسی سال ۲۰۱۱م)، انسان در نگارستان شعر بیدل (سال ۲۰۱۳م) و حکمت بیدل (سال ۲۰۱۵م).

در سال ۱۹۹۵، آغازین سال خدمت دکتر حبیب در آلمان، با شناختی که پروفیسور ریکاردو زیپولی استاد دانشه‌ی ادبیات ایتالیایی از دکتر حبیب و پژوهش‌های علمی ایشان داشت، طرح همکاری را در ترجمه‌ی غزل‌های بیدل در میان گذاشت که بار آمد آن ترجمه‌ی پنجاه غزل بیدل در میلان به سال ۱۹۹۷ انتشار یافت و سپس ترجمه‌ی «چهارعنصر» بیدل آید.

گذشته از آنکه اهل تحقیق نوشتن نخستین رمان سبازگا، با موازین رمان‌نویسی معاصر در افغانستان را (کابل، ۱۹۶۵م) به خوبی، دکتر حبیب نسبت می‌دهند، دکتر حبیب شماری داستان‌های کوتاه و رمان‌های نشر شده و بیرون از آن به چاپ رسانده‌است، مانند آیدن، انفجار، شب‌ها ارواح می‌آیند و ... این رمان‌ها و داستان‌های کوتاه به زبان‌های انگلیسی، آلمانی، روسی، اوزبکی و سوئدی نیز برگردان و منتشر شده‌اند. آموزه‌های سال‌های دراز بیدل پژوهی و آزمون‌های دراز مدت قصه‌نویسی باری باهم گره می‌خورند و رمان «در سواحل گنگا» درباره‌ی زندگی عبدالقادر بیدل (در سال ۲۰۱۰م) منتشر می‌شود.

از دکتر حبیب تاکنون چهار دفتر شعر به چاپ رسیده است. با این عنوان‌ها: خط
سرخ (۱۹۸۴م)، وداع با تاریکی (کابل ۱۹۸۷م)، آتش در نارنجزار (کلن آلمان
۲۰۰۱م) و قندیل مهتاب (بلغاریه ۲۰۱۰م). در سال ۱۹۸۶م، گزینۀ شعرهای
دکتر حبیب به ترجمه‌ی بلغاریایی در صوفیه، پایتخت بلغاریه به چاپ رسید.
حاصل سال‌ها پژوهش و آفرینش خامه‌ی دکتر حبیب، مقاله‌های پژوهشی
علمی فراوانی است که در مطبوعات افغانستان و گاهی نیز در ایران و اروپا انتشار
یافته‌اند. افزون بر آن، کتاب‌های منتشرشده‌ی دستور زبان فارسی دری، ادبیات
دری دری، نخستین سده‌ی بیستم و از رودکی تا امیر خسرو هم از تراوشات
خامه‌ی دکتر حبیب‌اند.

بخش نخست - طرز شوق

در آمدی بر سبک‌شناسی شعر بیدل

الف - ویژگی‌های سبکی برون ساخت غزل‌ها

ب - ویژگی‌های سبکی درون ساخت غزل‌ها

ج - واژه‌گزینی و واژه‌سازی

د - واژه‌ها، سنجش یا وابسته‌های عددی

ه - هم‌روفی

و - تمثیل

ز - قافیه و ردیف درون

ح - نحوستیزی - انابه‌آفرینی

ط - بیان و تصاویر پررنگ و کسب و آکس، مورو

ی - حس‌آمیزی

ک - افسون و اژگان

ل - موازنه

م - تجرید یا استعاره‌ی تبعیه

ن - گره خوردن چند صنعت شعری در یک بیت

س - آن‌سوی هر نهایت

ع - جهان تصاویر

ف - تشخیص یا روانمندیابی

ص - موتیف‌های نو

ق - تجلی سورئالیزم در سروده‌های بیدل

بخش دوم - حکمت بیدل

روح مطلق، نفس رحمانی یا حقیقت‌ساری

صفت روح طبیعی

صفت روح نباتی

صفت روح حیوانی

صفت روح انسانی

- تحقیق روح ۱۰۱
- سخن روح کائنات است ۱۰۲
- رعایت اعتدال در سخن و سکوت ۱۰۳
- عوالم چهار گانه و تجلی اسما و صفات ذات ۱۰۵
- نبوت و ولایت، جمال و جلال ۱۰۶
- جسم هیولا و صورت ۱۰۷
- تا (عقل کلی و عقل جزئی) ۱۰۸
- خشم و گستره و سیطره‌ی دل ۱۰۹
- عالم مثال یا عالم خیال ۱۱۰
- یک توضیح ساده از مورد «لی مع الله وقت» ۱۱۲
- یاد روزگار کودک ۱۱۳
- جن‌های فنی و مادی ۱۱۳
- سفری رازآمیز ۱۱۴
- نور مصطفوی و ظهور حقیق محمدیه در رؤیای بیدل ۱۱۵
- شب‌ی از شب‌ها ۱۱۶
- جهان جبر و انسان مجبور ۱۱۶
- عالم ایجاد جلوه‌گاه اضداد است ۱۱۷
- حال و فرصت شتابنده‌ی زمان ۱۱۸
- فتوت و خست ۱۱۹
- در ستایش آدم یا انسان کامل ۱۲۱
- مراحل و مراتب پیدایش ۱۲۲
- فشرده‌ی حکایت رمزی عقول عشره، (عارف و ده فرزندش) ۱۲۷
- طرح داستانی مثنوی عرفان به زبان متن ۱۲۹
- فشرده‌ی حکایت رمزی طلسم حیرت ۱۳۸

تعلیقات

- نخست: واژه‌ها و مصطلحات عرفانی ۱۴۹
- دوم: آیات، احادیث و امثال اشاره‌شده در چهار عنصر و عرفان ۱۵۷

پیشگفتاری فراراه کوکبه‌ی «طرز شوق»

سبک شناسی شعر بیدل، گویا از ویژگی‌های سبکی شعر، گفته‌ها و گفتنی‌ها دارد که برای ادب‌پژوهان گسترده و فراگیری آن از پیش و کمابیش روشن است و اما تا سخن به بیدل می‌رسد، مرزهای این شناخت می‌گریزد تا نیافتنی‌ها و شناختنی‌ها. شعر بیدل و شعریت بیدل و شاعرانگی‌هایش در همه‌ی آفریده‌های قلمی او افشانده و پاشیده و گسترده است، تا آن حد که مرز نثر و شعر او از همان جای که شناخته می‌شود، در همان جای‌ها با هم می‌آمیزد.

در یکی از سال‌های نزدیک، ویژگی‌های هنری و سبکی را در چهار عنصر بیدل می‌سجیدم. توازن‌ها، تکرارها، هم‌آهنگی‌ها و گاهی تقابل‌ها و تضادها مرا می‌بردند تا مرزهای این رزق دیوان غزل و رباعی‌های بیدل؛ و اکنون که غزل و رباعی و مثنوی و قصیده‌ی بیدل را اسیر می‌کنم، بی‌تردید در عطرستان خیابان‌های آشنا و همانندی‌های راه می‌روم.

ویژگی‌های سبکی سر بیدل را پیش از این توجه خامه‌ی دکتر شفیع کدکنی را نیز به خود کشیده بود که رساله‌ی «دل‌پذیری به شیفتگان کلام بیدل ارمغان کرد و شاید دیگران هم در این عرصه‌ی گسترده‌ی کلامی کرده باشند که این خامه به آن یا به آنها دست نیافته است. نگرش بیدل به سبک و به زبان و بیان، نگرشی استثنایی و ناهم‌اند و نامکرر و ره‌گشاینده و آموزنده است. بسا ویژگی‌های سبکی شعر او که از آن بیدل است و می‌پندارم که از آن بیدل نیز خواهد بود «تقابل دو لحن»، «تتابع اضافات» که از نکوهیده‌های دفترهای شعر شناخته‌شده است. بیدل چونان هنری رنگین آن را به کار بسته است، «سکته خیز بودن» روند سبکی او و بسیاری نکته‌های دیگر که خواننده‌ی این دفتر را تا اوج‌های التذاذ هنری خواهد برد، سبک سرایش بیدل را آب و رنگ و پردازهای نگارگرانه می‌دهد. نوشته‌ی در این باب اندک نیست. مگر چه بهتر است که خواننده خود از رویه‌های بحث آریابد. اکنون می‌گذرم به:

آب‌گینه‌ی فراروی «حکمت بیدل»

از گزیده‌ی بحث‌های حکمی بیدل بارها در چندین کتاب زیر عنوان

«اندیشه‌های فلسفی» یا «دنیا‌نگری» بیدل بهره برده بودم، اما گنجینه‌ی گران ارج دیدگاه‌های حکمی او که بر ده‌ها برگ «چهار عنصر» رقم خورده‌اند و ورق‌های مثنوی یازده هزار بیتی «عرفان» رازینت بخش شده‌اند و مرواریدهای رمزآمیز حکمتی «طلسم حیرت» مجال و فرصت پس‌تر و دیرتر و فراغت سزاوارتر می‌خواستند. از دیرماندن و به تعویق افتادن بررسی و شرح و معرفی آن نکته‌ها و پژوهش در آن مسائل وامی بر عهده داشتم و هر بار که به سراغ یادداشت‌های چندین ساله می‌رفتم، ده‌ها پرسش بی‌پاسخ متجلی می‌شدند.

سرانجام این بحث‌های متشّت و گاهی مکرر جگمی «چهار عنصر» ابتدا کردم. از این نوشته‌ها نه به‌های نگرش بیدل به ابن عربی یا فزونی پدیدار است. حقیقت محمدیه، اسانجام نامل نفّس رحمانی، حضرت و سپس که از خامه‌ی قانونی شاگرد ابن عربی حرّات خمس تراویده است، خیال منفصل و خیال متصل و شماری نکته‌ها و ناهای بی‌گر که بیدل بسیار کوتاه و اشاره‌گونه، آن‌هم با زبانی مسجع و تشبیه‌آمیز و اسانجامی بیان می‌دارد. این گفته را باز می‌خواهم بنویسم که گاهی نثر بیدل ابهام‌ناش نسبت به شعر او دارد. پس این نوشته‌ها اندکی شرح و روانی و تصفیه از آرایه‌های شری نثر مسجع می‌طلبیدند. این نوشته‌ها را می‌بایست از ملالت‌آوری تکرار و تکرار بزرگ‌نماید. و یا نکته‌های کمابیش مکرر را که کم نیستند می‌بایست فشرده ساخت و به پیوست و زیر عنوانی واحد و فراگیر جای داد. مباحث جگمی را می‌بایست از دستورهای اخلاقی و اجتماعی و گزارش‌های زیست‌نامه‌ای جدا کرد.

چهار چوب طرح‌گونه‌ی «عرفان» حکایت رمزی است از «عقده‌ی عشره» که نظریه‌ی عقول را سهروردی نپذیرفته است، مگر جانب‌داران حکمت مشاء زیربنای تعالیم خویش قرار داده‌اند. پیکره‌ی بنیادین «عرفان» را نخست با برچیدن بیت‌های کلیدی و حکایت انگیز، فشرده ساختم و سپس آن را با نثری حکایتی روان بازنویسی کردم.

«طلسم حیرت» طرح داستانی سمبولیک یا رمزی جالبی دارد. برای آن که هر خواننده زودتر و آسان‌تر از محتوای آن بهره‌مند شده بتواند، فشرده‌ی آن را با پیرایش همه‌ی آرایه‌های شعری ابهام‌آمیز بیدلانه‌اش، به نثر روان برگرداندم.

در همه‌ی فصل‌ها و باب‌ها اصطلاحات خاص حکمت را که بیدل با دقت به کار برده است، با دقت و احتیاط نگه داشته‌ام، مانند: تعین اول، تعین ثانی، صادر شدن، عوالم چهارگانه، موالید ثلاثه، اعیان ثابت، صفت، اسم، اندماج، حضرت، حضرات، شئون ذاتیه‌ی حق، نفس ناطقه و دیگر.

در تمامت مباحث لغات، اسما و صفات و اصطلاحاتی تجلی یافته‌اند که تا توضیح نشوند، راهی به سوی معانی گشوده نمی‌شود، بر آن بنا، زیاده بر چند یا را اگراف یا چند عبارت توضیحی که در متن گنجانده‌ام، ضمیمه یا تعلیقات بر دفتر افزودم. نخست شرح لغات و اصطلاحات حکمی و عرفانی. در آن بخش از یادداشت‌های چندساله‌ی خود، فرهنگ‌ها، به‌ویژه لغتنامه‌ی دهخدا، دائرة المعارف اسلامی، مقاله‌های صاحب‌نظران بهره برده‌ام که مأخذ تا حد توان ذکر شده است. با آن وصف اگر گاهی و درجایی مأخذی را از یاد برده فرو گذاشته باشم، امید بخشش دارم. یادآور دنی است، که در «چهار عنصر» و «عرفان» اشاره‌های فراوان به آیات قرآنی و احادیث نبوی و مقوله‌ها و مثل‌ها زینت بخش‌اند. تا خواننده‌ی این دو اثر دستگیری شده باشد، دومین پیوستی زیر عنوان «آیات، احادیث و امثال» بر کتاب افزوده شده است.

فشرده‌سازی و سجع و آرایه‌زدایی متن، امکان دارد در بعضی مورد‌ها نکته‌یی را در حاشیه رانده باشند که امیدوارم به تمامت موضوع آسیب نرسیده باشد. شکی ندارم که با وصف همه باریک‌بینی و تأمل متدبرم هزار کاستی‌هایی در پژوهش و نگارش من هستند که و آن لیسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى.

✽

در فرجام این آغاز، دین خود می‌دانم که از جناب دکتر محمدعلی سبک‌مد، محترم انتشارات پرنیان خیال (ناشر تخصصی ادبیات سبک‌هندی)، که این دو دفتر را نیز در کنار دین‌دار اثر دیگر من به دسترس خوانندگان عزیز ایرانی قرار می‌دهند سپاسگزار می‌کنم.

هامبورگ، جنوری ۲۰۱۷

دکتر اسدالله حبیب